

Departament d'arts Visuals i de Disseny
Facultat de Belles Arts

TRÀNSIT PERMANENT

MARTA PUJOL BADELL

Treball final de grau
Tutora: Montserrat López Páez
Curs 2015/2016

La sociedad urbana haciéndose y deshaciéndose constantemente, son seres de la indefinición: ya han salido de su lugar de procedencia, pero todavía no han llegado allá adonde se dirigían; no son lo que eran, pero todavía no se han incorporado a su nuevo rol. (Delgado, 1999, p.119)

RESUM

Aquest projecte es basa en la materialització de diferents conceptes, majoritàriament antropològics i abstractes, com són el moviment, els rastres, els no llocs, el pas del temps, bàsicament el trànsit. A través del dibuix dels recorreguts físics de les persones en els centres comercials de Barcelona i voltants. Consta d'una sèrie de dibuixos lineals i desfigurats que intenten transmetre aquest estat de trànsit, aquest moviment constant en el qual vivim.

El text es divideix en diversos apartats on d'alguna manera es desenvolupen els conceptes de nomadisme, no llocs, de centres comercials, de control visual. Temes que sorgeixen de desenvolupar conceptualment aquests dibuixos i que tenen a veure amb els conceptes inicialment esmentats. La idea que uneix tots aquets conceptes és la del recorregut a través de l'acció de caminar.

Paraules clau: Trànsit, moviment, recorreguts, espai, no llocs

ABSTRACT

This project is the materialization of different concepts, mostly anthropological and abstract, as the movement, the traces, non-places, the passing of time, basically the transit. These concepts are treated through drawings about physical paths of people in malls of Barcelona and surroundings. Consists in a series of lineal and disfigured drawings, they try to transmit this state of transit, this constant movement in which we live.

The text is divided in different parts where to develop the concepts of nomadism, non-places, commercial centers and visual control. These words appear from develop the drawings conceptually and the idea that connect all of these concepts are the paths through the walk action.

Key words: Transit, movement, paths, space, non-places

ÍNDEX

Introducció	5
CONCEPTES	
Nomadisme	7
No llocs	9
Contenidors	10
Control visual	12
MATERIALITZACIÓ	
Esboços	14
Formalització	20
Localitzacions	21
Dibuixos	22
Bibliografia	34

INTRODUCCIÓ

Espectáculo hormiguearte... por individuos que dan la impresión de saber a dónde van. (Augé, 1987, p.92)

Aquest és un projecte que tracta diversos conceptes a través del moviment de les persones. Conceptes abstractes com el trànsit, l'espai, el recorregut, les interseccions, el moviment, els rastres, el pas del temps són duts a la pràctica a través de la captació dels recorreguts individuals que les persones creen en un determinat tipus d'espais, com són els espais de trànsit. Espais on es crea un caos organitzat, moviments que es creuen, es superposen, es distorsionen, diferents ritmes i diferents tempos, deixant un rastre efímer.

De tots els conceptes esmentats el que més predomina i és més fàcil de reconèixer, és el de recorregut, ja que d'alguna manera engloba els altres. *Els recorreguts tracten del pas del temps, dels ritmes de la jornada, de la successió de les hores* (Manuel Delgado, 1999, p.71). Recorreguts travessant espais que bàsicament són transit, on al passar deixen un rastre a través del moviment que capta aquest pas del temps. És la captació d'infinits instants a través d'un dibuix lineal i desfigurat.

Aquest espai de trànsit apareix i desapareix, dona lloc a moments que són i no són, tant podrien ser reals com ficticis. Un espai físic que no és visible en el dibuix, però es percep a través dels recorreguts que creen els vianants. Aquests espais i moments intermedis que formen part d'un recorregut i que estan constantment canviant, transformant-se. *La ciudad moderna es el espacio por excelencia de lo transitorio* (Ardenne, 2006, p.69). Un projecte que parla d'un trànsit permanent. D'un espai accessible a tothom, però en constant transformació.

Tot i que parlo d'espais de trànsit en general, hem de tenir en compte que no és el mateix passejar pel carrer que fer-ho per un centre comercial o per una estació de metro. Tots són espais de pas, però actuem, caminem i es creen recorreguts diferents en cada un d'ells. Fins i tot dins d'un mateix espai i compartint recorregut, cadascú està en el seu moment, com diu Marc Augé en *el viajero subterráneo "ninguno de los que se encuentran en ese lugar en el mismo momento se halla en el mismo punto de su itinerario (algunos regresan, otros parten, otros se evaden)*.

Els espais elegits per aquest projecte havien de ser llocs des de on es pogués controlar tot el que passava, on es pogués observar aquest trànsit des de la distància. Encara que n'hi ha diversos, els que més s'adequaven al que buscava eren els centres comercials. Llocs on tens la opció de ser l'ull que controla i ho veu tot, ja que estructuralment estan fets perquè així sigui. També són espais transitats, fets expressament per anar-hi, gastar i marxar, la gent no s'hi queda, són espais de pas.

La materialització d'aquest projecte consta d'una sèrie de dibuixos, de diversos centres comercials de Barcelona i dels voltants. La tècnica que utilitzo per realitzar-los no deixa de ser una manera d'entendre el concepte de cronofotografia definit per l'enginyer Etienne – Jules Marey *com a imatges successives que representen les diverses posicions que un ésser viu, caminant a un pas qualsevol, ha ocupat en l'espai en una sèrie d'instantos*. (Paul Virilio, 1988, p.15)

CONCEPTES

NOMADISME

El tiempo pasa, un lugar permanece. Un paseo se mueve a través de la vida, es físico, pero más tarde invisible (Long, 1986, P.33)

Els dibuixos realitzats són el contorn deformat de les persones centrades en l'acció de caminar. *Un paseo señala un tiempo con una acumulación de huellas* (Long, 1986, p.32) i caminar implica un passeig i també el concepte de moviment, de transició, de trànsit.

Anar d'un lloc a l'altre, ja siguin trajectes curts o llargs, s'ha convertit en un temps mort, on caminem per inèrcia deambulant sense saber, sense mirar, sense ser conscients del que fem en aquests instants. Simplement són moments en els quals no fem res, però estem anant a fer quelcom. Ens importa el lloc on anem o el que anem a fer, però no pas per on passem, encara que aquests moments són els que uneixen els altres i per tant són imprescindibles perquè existeixi una continuïtat en el recorregut que fem. Serien els no llocs del temps, de la vida. Se'ls anomena moments banals, però no ho són. Són els punts d'unió entre els moments als quals si que donem importància.

Un dels termes que defineix aquesta acció de caminar, de transitar és el de *nomadisme*. Un concepte que ha anat variant al llarg del temps. Des del principi està associat als pobles i tribus que no tenen un lloc permanent on viure, persones que es van movent d'un lloc a l'altre en funció dels seus interessos, com una manera de subsistir. Aquest terme s'ha anat ampliant i actualment no només es refereix a aquest tipus de persones, sinó que ara també s'associa als viatges de feina, al turisme, als moviments migratoris... a una manera de viure que està sorgint a causa de la nova concepció que tenim de l'acció de moure'ns.

Estem constantment viatjant, ja siguin trajectes curts, diaris o de llarga durada. Abans anar d'un lloc a l'altre era més complicat, i per això menys habitual. Ara podem recórrer una ciutat i fer-la sencera en qüestió d'hores. S'està creant un nou concepte de nòmada, ja no referint-nos a moure's llargs períodes per subsistir, sinó a viatges més curts, com per exemple el nòmada urbà, la persona que a diari recorre els carrers de la ciutat, sense més objectiu que deambular, passejar, anar d'un lloc a l'altre.

Francesco Careri és un arquitecte que expressa que abans d'inventar-se l'arquitectura l'acció de caminar era una forma simbòlica de transformar l'espai dient que *el acto de caminar ha sido la primera acción estética que ha penetrado en los territorios del caos construyendo un nuevo orden.*¹

Al llarg de la història diversos artistes han adoptat el terme de caminar i l'han convertit en l'acció principal dels seus projectes, transformant una acció tant simple i "banal" en el centre de la seva obra. La practica de caminar com un acte creatiu, com per exemple;

¹ La informació d'aquest paràgraf està extreta de: Interartive.org. (2016), *Nomadismo e interdisciplinarietà. El caminar como experiencia artística – filosófico en el territorio urbano (Parte I) / MODESTIA DI PAOLA «Interartive / Contemporary Art + Thought.* [online]» Disponible en: <http://interartive.org/2009/11/nomadismo/> [accés 29 de Maig de 2016], i aquesta cita textual està referenciada en Careri, F., *Camminare come pratica artistica.* Einaudi, Torino 2006, pp. 3 – 4.

Figura 1. Recuperat de: <http://www.telegraph.co.uk/culture/art/art-reviews/7844318/Francis-Alys-a-story-of-deception-Tate-Moderns-best-yet.html>

Francis Alys a través d'accions simples i efímeres, cada una amb el seu significat, a base de passejar per la ciutat en la qual està. Alguns dels seus treballs són *Cuentos Patrióticos* (1997), *La línea verde* (2004), *A veces hacer algo no conduce a nada* (1997) [figura 1], *Zapatos magnéticos* (1994).

Figura 2. Recuperat de: <http://www.richardlong.org/Sculptures/2011sculptures/linewalking.html>

Un altre exemple seria Richard Long, artista que va i bé deixant rastres en el paisatge amb obres com *A line made by walking* (1967) [figura 2] o *Walking line in Perú* (1972).

George Maciunas, 1976. Recuperat de: <http://www.walkerart.org/collections/artworks/free-flux-tours>

El col·lectiu *Fluxus* el qual al final de la seva existència va començar a fer turs per la ciutat de Nova York, caminades col·lectives anomenades *Free Flux – Tours* (1976)

The City of Forking Paths, 2014. Recuperat de: <http://www.luhringaugustine.com/artists/cardiff-and-miller/artworks/walks?view=slider>

Els artistes Janet Cardiff i George Bures Miller amb el projecte *Walks* format per una sèrie de treballs que et porten a recórrer diverses parts d'una ciutat a través de guies sonores o de vídeo de recorreguts que prèviament ells han gravat.

Figura 3. Recuperat de: <https://www.artsy.net/artwork/on-kawara-i-went>

I des d'una altra perspectiva On Kawara, en la obra *I went* [figura 3] tracta la idea de recorregut a través de l'acció de caminar. Amb una sèrie de mapes on en cada un d'ells indica el punt d'inici i la trajectòria que ell feia en un dia, amb la data i el nom de la ciutat en la qual estava.

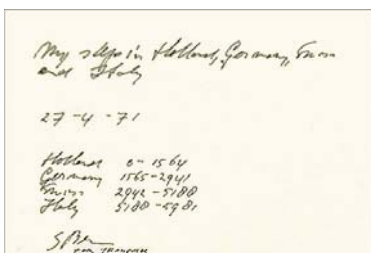

Figura 4. Recuperat de: <http://www.wikiart.org/en/stanley-broun/my-steps-in-holland-germany-swiss-italy-1971>

Per últim, l'obra l'artista Stanley Broun que consisteix en registrar les distàncies de les passejades, ja siguin seves o dels altres, utilitzant unitats de mesures subjectives. Alguns treballs seus, *Steps of Pedestrians on Paper* (1960), *My steps in Holland, Germany, Swiss, Italy* (1971) [Figura 4], *Walking through cosmic rays*.

NO LLOCS

El no lugar es el espacio del viajero diario, aquel que dice el espacio y, haciéndolo, produce paisajes y cartografías móviles. Ese hablador que hace el espacio no es otro que el transeúnte.
(Delgado, 1999, p.41)

A partir del concepte de nomadisme utilitzat com a idea de transitar d'un lloc a l'altre i el de nòmades com els que dia a dia caminen per la ciutat. Definiré els llocs per on transiten espais públics, entesos com a espais de trànsit, *"el espacio público, es el espacio todo él hecho de tránsitos, espacio por tanto de la liminalidad total, del trance permanente y generalizado"* (Delgado, 1999, p.120). I com el *lugar-movimiento* d'Isaac Joseph definint-lo com un espai estructurat pel moviment que en ell es produeix, en el qual les persones s'agrupen i es dispersen constantment.

Espais creats per la multitud que s'hi passeja. Espais transitats on, sinó camines i t'adaptes al ritme de tots, acabes sent atropellat pels que venen darrera. Espais entesos com a entrellocs, on res del que hi passa té dret a quedar-s'hi. Definit i entesos segons el que Marc Augé anomena *no llocs*.

Para el autor si un lugar puede definirse como lugar de identidad, relacional e histórico, un espacio que no puede definirse ni como espacio de identidad ni como relacional ni como histórico, definirá un no lugar (Augé, 1996, p.83)

Serien els aeroports, estacions de tren, els centres comercials, entre d'altres.

Però els no llocs no són una negació ni una absència de lloc, sinó que són la oposició al lloc. És a dir, un lloc és un espai fix i estable amb una identitat i un no lloc un espai de trànsit on el viatger perd la seva identitat al barrejar-se amb la multitud. Els llocs es poden convertir en no llocs i a la inversa.

Aquests no llocs als quals em refereixo són descrits per Isaac Joseph com *l'espai dels sonàmbuls*. Espais on la gent va i bé, es deixen portar, no són conscients de per on passen.

CONTENIDORS

La paraula contenidors² definida com a recipient tancat al món exterior. Fa que el que passa a dins sigui independent del que passa a fora. Tenen la funció d'accelerar l'encontre entre el transeünt i la mercaderia, i garantir que la ciutadania es transformi en consumidors.

Els centres comercials són contenidors i també no llocs. Són espais deshumanitzats, on les persones passen de forma transitòria, de manera anònima, sense vincles directes amb l'espai que estan ocupant en aquell moment. També són espais de consum i tenint en compte que els transeünts són consumidors de l'espai, quan van al centre comercial també consumeixen l'espai en el qual estan i passegen.

Certeau compara a qualsevol consumidor, en aquest cas les multituds dels centres comercials, amb els *viatgers nòmades*, en el sentit que *caminen per territoris que no posseeixen*.³ Consumeixen espais que no són seus i mai ho seran.

Els espais elegits per aquest treball havien de ser llocs que em permetessin obtenir una visió general i elevada de les situacions que es produïen en ell. I un dels que em donava tot això i també homogeneïtzava el projecte eren els centres comercials. Són un tipus d'espais que et permeten controlar tot el que passa, tenir una visió des de les altures. Tots ells tenen llocs on pots observar els altres pisos, la gent passar, la gent comprar, com si fossin aparadors. Són un reflex de la societat de consum en la que vivim.

Cada espai creat en aquesta societat està fet per tenir una funció i en cada un d'ells la gent es mou d'una manera segons pel que se l'hagi construït. Creant uns recorreguts i a la vegada uns espais que el fan únic i que guien, a qui hi passa, per allà on volen. I els centres comercials no són una excepció, estan fets per anar-hi a passar l'estona als temps morts que no fas res, per consumir espai, bàsicament per gastar el temps.

El centro comercial con sus senderos cubiertos, sus pasajes, escaleras y plazas, es el espacio ideal para el paseante. Ofrece en sus jardines artificiales, en su naturaleza reconstruida, un territorio abierto para pasear, para deambular sin rumbo. El mall posee una "estructura narrativa abierta", sus espacios interiores permiten recorridos "a la carta" o vagabundear. El sujeto que los visita es un nómada: realiza un recorrido recreativo, fragmentario, multidireccional o discontinuo. (Medina, 1998, p.23)

La seva estructura intenta reconstruir espais urbans, però segurs. Espais on la gent pugui estar-hi sense preocupar-se de res, lo suficientment còmode per gastar i consumir tot el que calgui. Espais aïllats internament del que passa a l'exterior, tot funciona bé, hi ha seguretat i control. S'ofereix un univers particular, només has de creuar la porta i és com si estiguessis en un altre món, en definitiva són espais artificials i utòpics. Els venen com a espais públics urbans, però són espais públics privatitzats, on hi ha un control del temps i unes normes que si no les

² Aquest concepte està extret de les classes del crític i comissari Martí Peran fetes a la facultat de Belles Arts, on fa referència als centres comercials com a contenidors.

³ Interartive.org. (2016), *Nomadismo e interdisciplinarietà. El caminar como experiencia artística – filosófico en el territorio urbano (Parte II) / MODESTIA DI PAOLA «Interartive / Contemporary Art + Thought. [online]»* Disponible en: <http://interartive.org/2009/12/nomadismo-2/> [accés 29 de Maig de 2016]. Referenciat en aquesta web a: Certeau de, M., *L'invenzione del quotidiano*, Edizioni Lavoro, Roma 2001, pág. 245.

compleixes no hi pots romandre-hi, “*hay una ilusión de apertura, de acceso público en el que de hecho es una propiedad privada muy controlada.*”⁴ Evitant així que els usuaris canviïn la seva funció.

Arquitectònicament és un complex emmurallat on només pots accedir-hi per les entrades situades en certs punts, permetent així un control de qui entra i qui surt. Federico Medina en un text anomenat *El centro comercial: una “burbuja de cristal”* fa un símil del centre comercial amb les fortificacions i l’estructura dels castells medievals. Ciutats rodejades de muralles on les parets no tenen finestres ni visió cap a l’exterior, amb camins que no van enlloc. Alguns són complexes totalment tancats i d’altres tenen una plaça interior oberta, però en definitiva l’objectiu principal d’aquesta estructura tant gran, elevada i distanciada del exterior és el control.

A nivell de recorreguts els centres comercials no estan fets perquè els facis sencers com els museus, no ho has de veure tot, només el que t’interessa. És un trajecte puntual fet de petits recorreguts i parades constants. Com he esmentat anteriorment, l’arquitectura està feta perquè passis per on els interessa més, marcant-te així el camí que has de fer, fent-te creure que tu l’elegeixes lliurement.

⁴ Vimeo (2013), *El poder de los centros comerciales* [Documental online], Disponible a: <https://vimeo.com/79612633> [accés 26 de Maig de 2016] (minut 20:45)

CONTROL VISUAL

La hipervigilancia se apoya en la coartada de la seguridad, pero no debemos descartar la posibilidad de que ésta sea una mera cortina de humo, inconsciente, para disimular la gratuidad “artística” de esta gigantesca proliferación de dispositivos de control.⁵

Una de les coses que caracteritza als centres comercials és el gran control visual que tenen de tot el que passa, convertint-lo en un excés de control. Estem creant una cultura de la vigilància, una mirada vigilant que es confon amb el voyeurisme. Ara cada vegada més s'urbanitza l'espai amb l'objectiu de controlar-lo tot, i no deixar res a la improvisació.

Aquesta hipervigilancia, aquesta presencia constant d'un ull vigilant determina el teu comportament. A vegades només amb la sensació de que t'estan vigilant ja et comportes d'una manera determinada, encara que realment no ho facin, creant una autovigilància. Un exemple d'aquest autocontrol és el concepte de panòptic, creat pel filòsof Jeremy Bentham el 1791 i aplicat a les presons. És una disposició arquitectònica on hi ha un punt central que ho vigila tot. Es volia que l'intern interioritzés la vigilància i s'acabés vigilant a ell mateix sense saber exactament si l'estaven o no vigilant. És l'existència d'una mirada constant per controlar el flux de persones i els seus moviments.

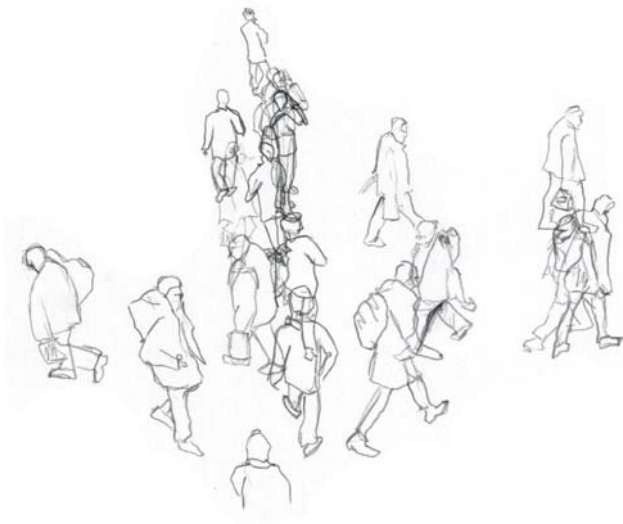
Pel filòsof Michel Foucault la idea de panòptic era aplicable a altres instal·lacions i va definir-lo com una tècnica de control. Ens estem convertint en una societat panòptica, ja que en la societat actual qualsevol moviment pot ser capturat i observat per milions de persones a causa del gran creixement dels dispositius electrònics i de la multiplicitat de càmeres en els espais. Un exemple n'és la sèrie estadounidense *Person of interest* basada en un sistema de vigilància que ho controla tot i pot obtenir informació de qualsevol aparell electrònic, conseqüentment pot identificar i tenir tota la informació de qualsevol persona.

El control panòptic és una característica de la ciutat moderna, *la ciudad del futuro es una ciudad de cristal, que hace transparente la vida de todo el mundo a todos los demás, con excepción, desde luego, del Bienhechor y de los guardias del Estado Unido: la ciudad de cristal, pero se trata de un cristal unidireccional* (Godina, 2006, p.1)

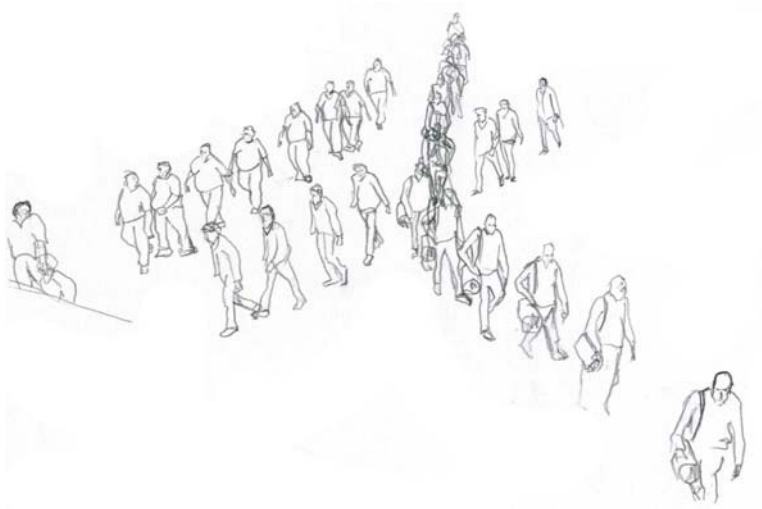
⁵ Dueñas Villamiel, J (2011). *Panópticos y paranoicos* [online]. realidadesinexistentes.com, disponible a: <http://www.realidadesinexistentes.com/panopticos-y-paranoicos>, [accés 26 de Maig de 2016] la cita està en aquesta web en referència a: Ramirez. J.A. (2009). *El objeto y el aura. (des)orden visual de la modernidad*. Akal

MATERIALITZACIÓ

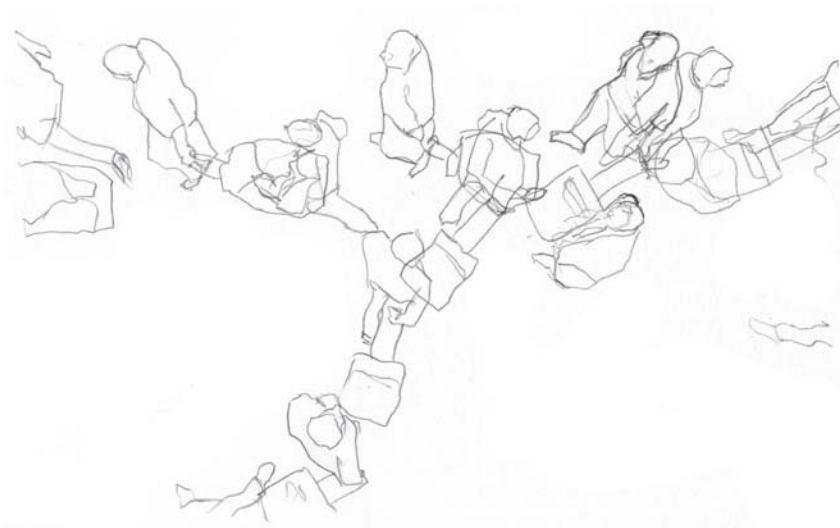
ESBOÇOS

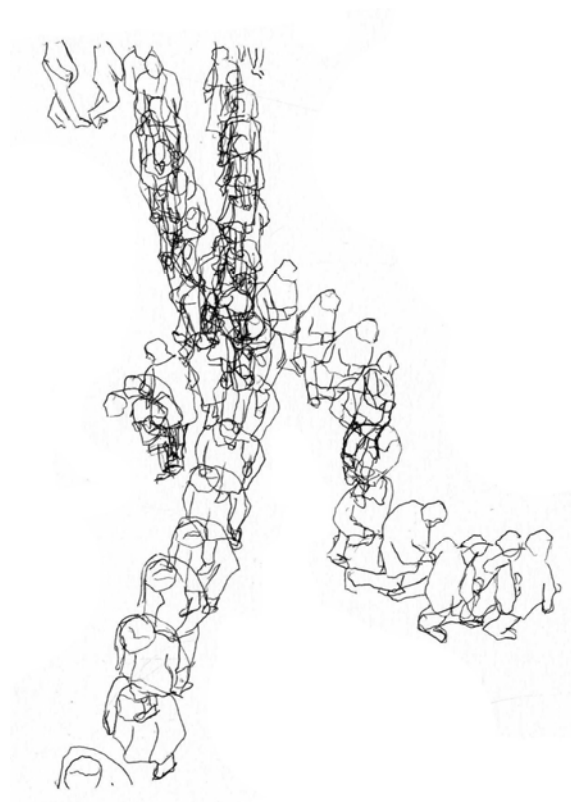
Estació de tren I, 2016
Llapis sobre paper
DINA 4

Estació de tren II, 2016
Llapis sobre paper
DINA 4

Estació de tren III, 2016
Llapis sobre paper
DINA 4

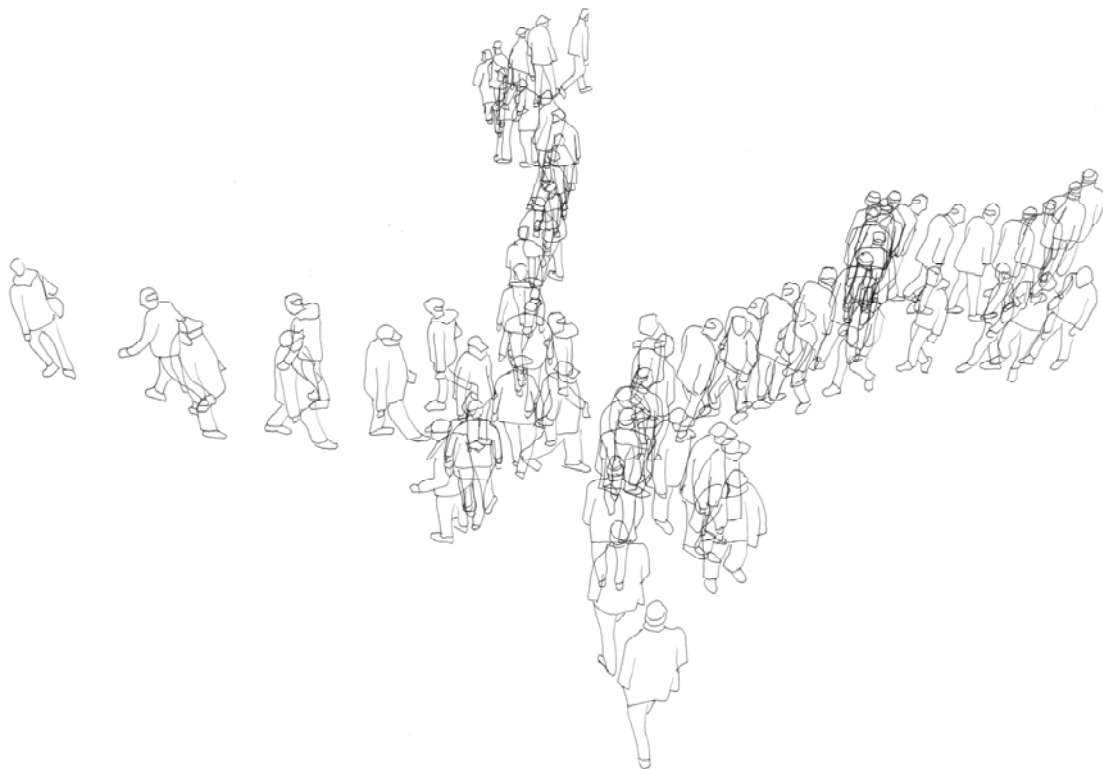
Els encants I, 2016
Bolígraf sobre paper
DINA 4

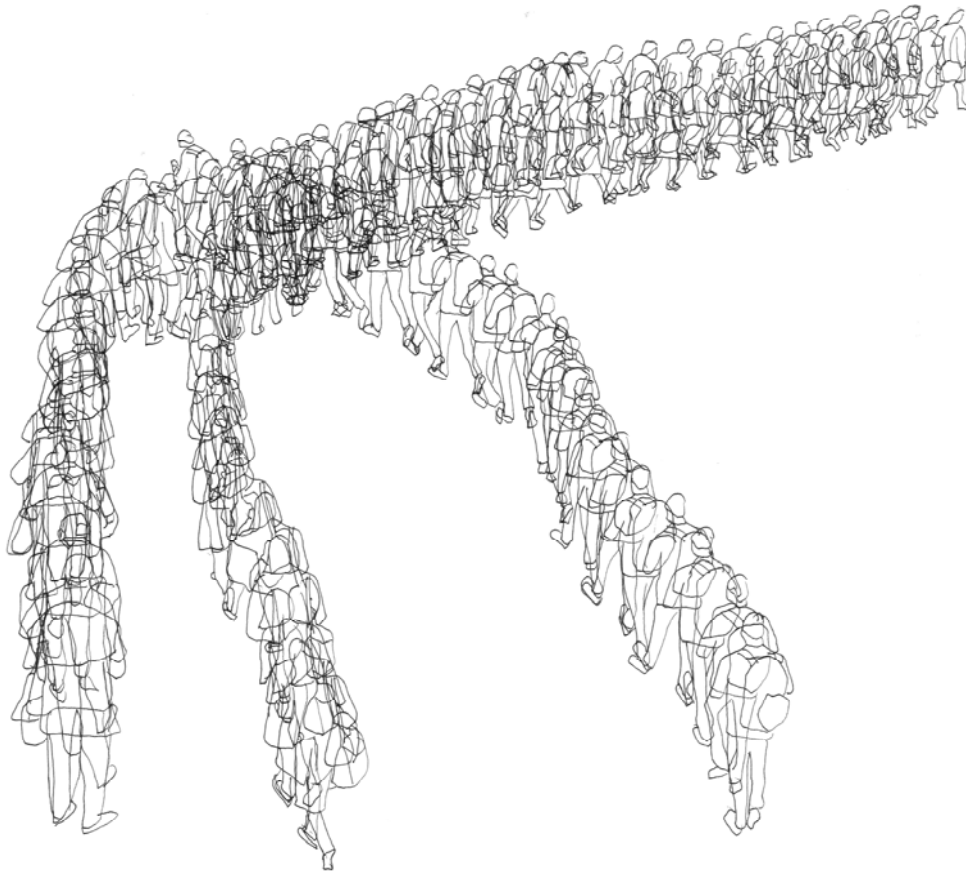
Els encants II, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

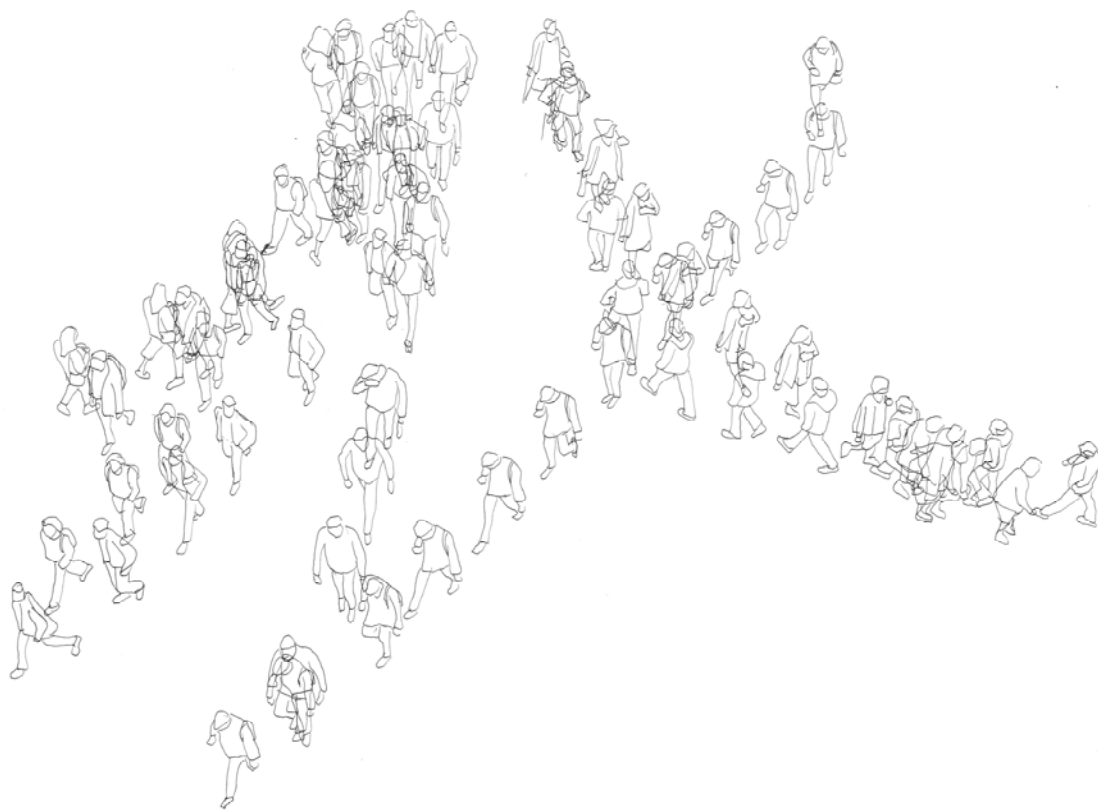
Els encants III, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

Els encanta IV, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

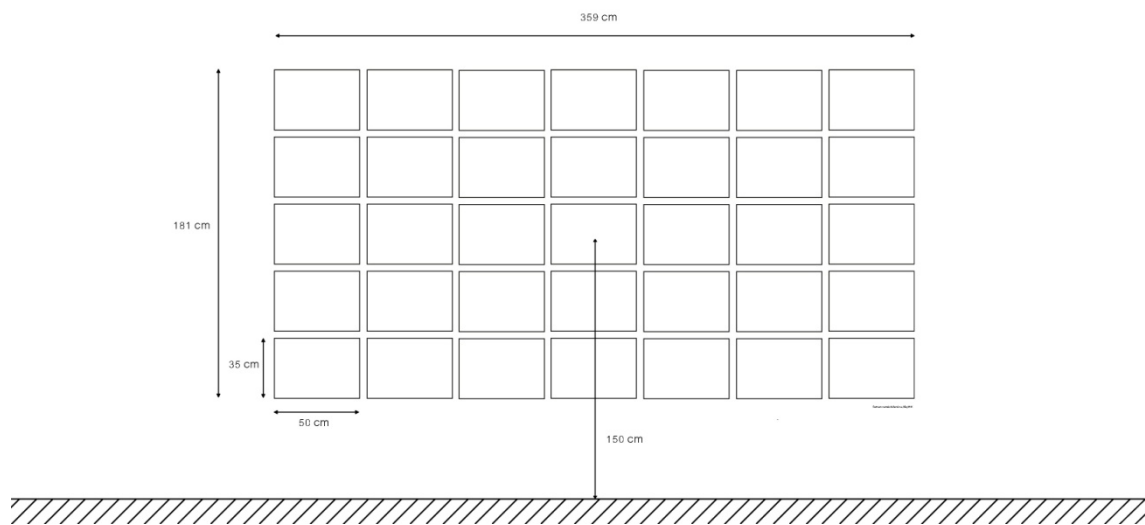
Les Glòries, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

Plaça Espanya, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

FORMALITZACIÓ

Aquest és un projecte que consta de 35 dibuixos realitzats a través de gravacions fetes en 7 centres comercials de Barcelona i voltants, al llarg del mes de Maig i Juny del 2016. Gravacions que després han estat fragmentades en frames per obtenir imatges del pas a pas del recorregut de l'individu. Finalment han estat dibuixades a bolígraf sobre paper de dibuix bàsic de 130 mg. Són 5 dibuixos per cada centre i cada paper mesura 35x50 cm. Es presentaran penjats a la paret segons el següent esquema:

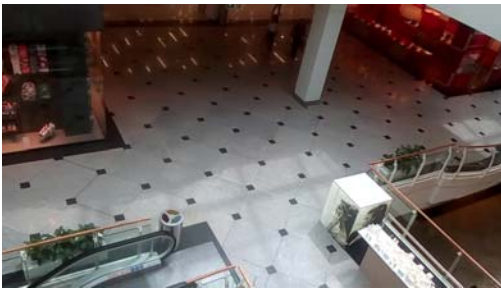
LOCALITZACIONS

41°23'22"N 2°8'0.2"E

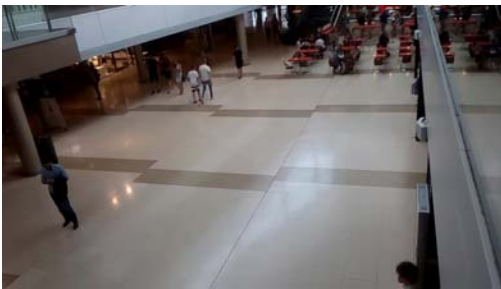
41°20'50"N 2°4'40"E

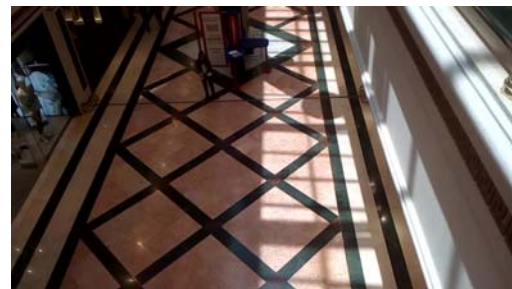
41°24'38"N 2°12'58"E

41°26'26"N 2°11'53"E

41°22'32"N 2°10'57"E

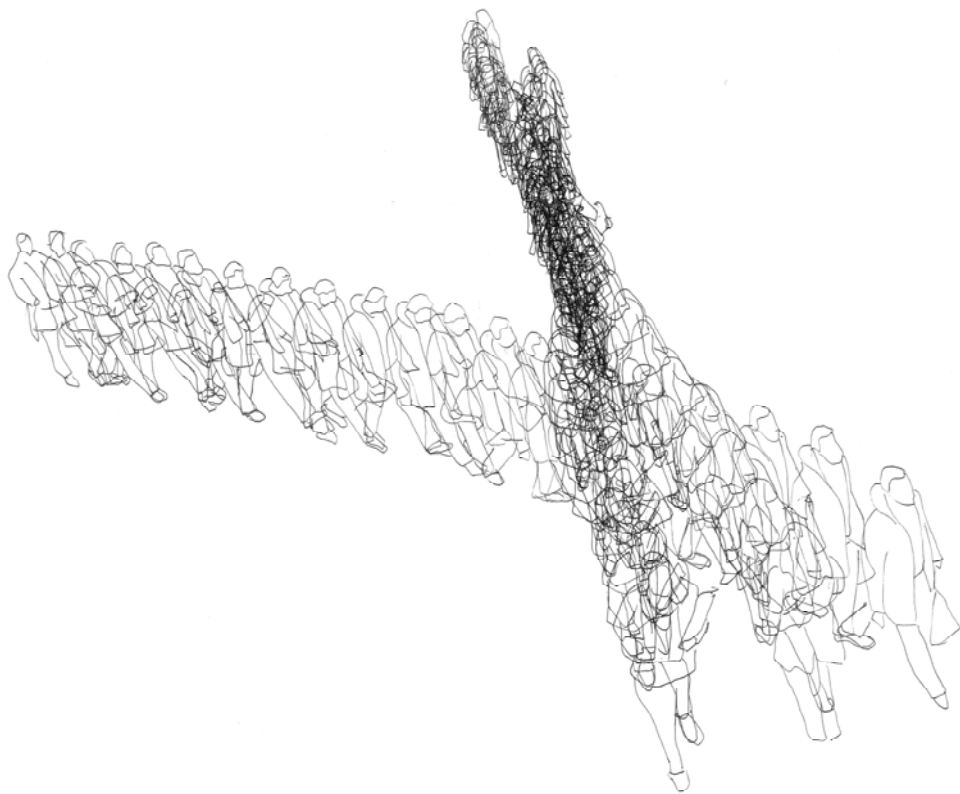

41°21'56"N 2°08'30"E

41°22'35"N 2°08'57"E

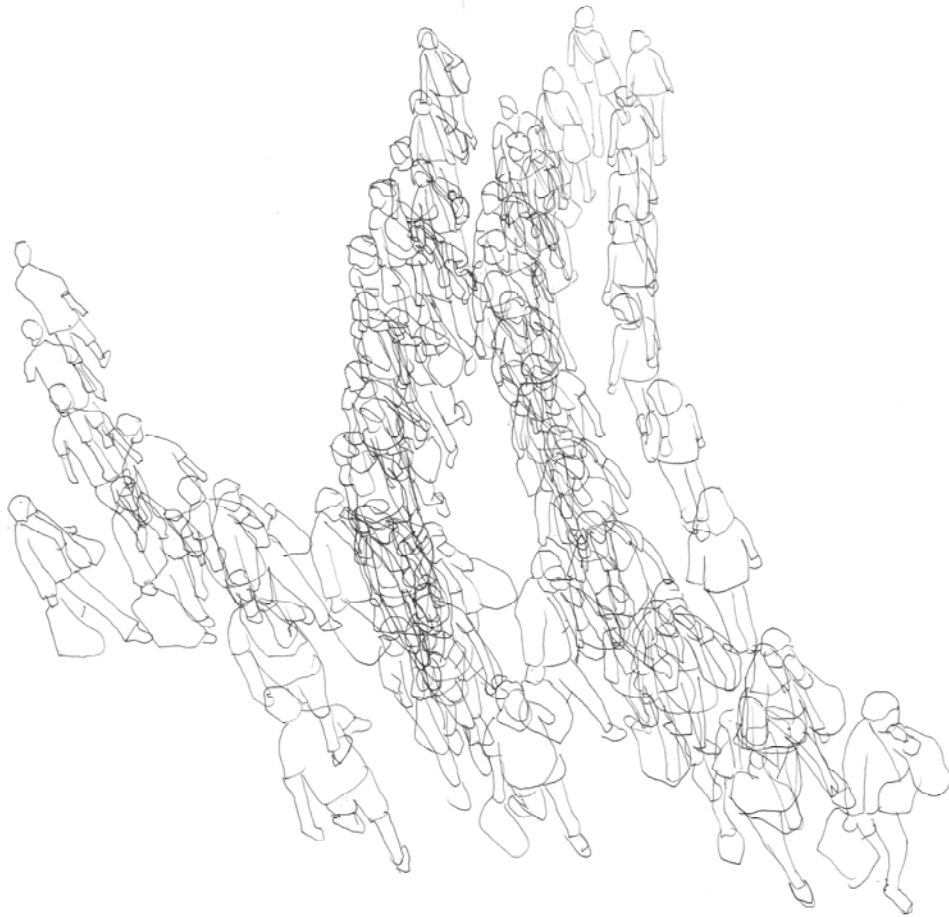
DIBUIXOS

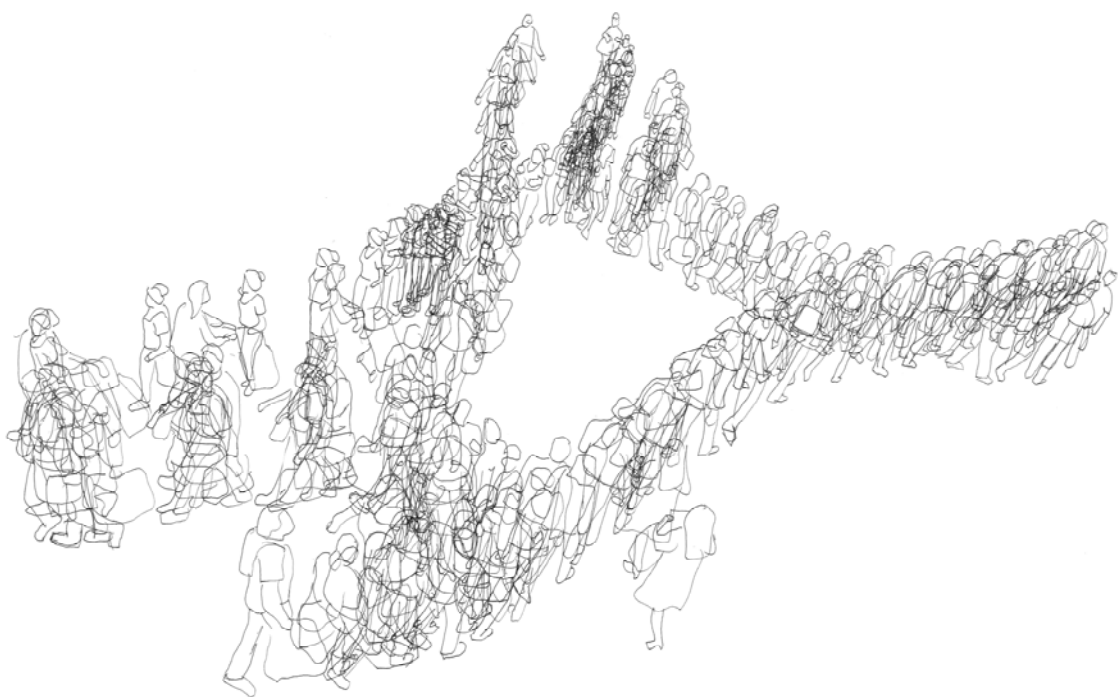
41°23'22"N 2°8'0.2"E, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

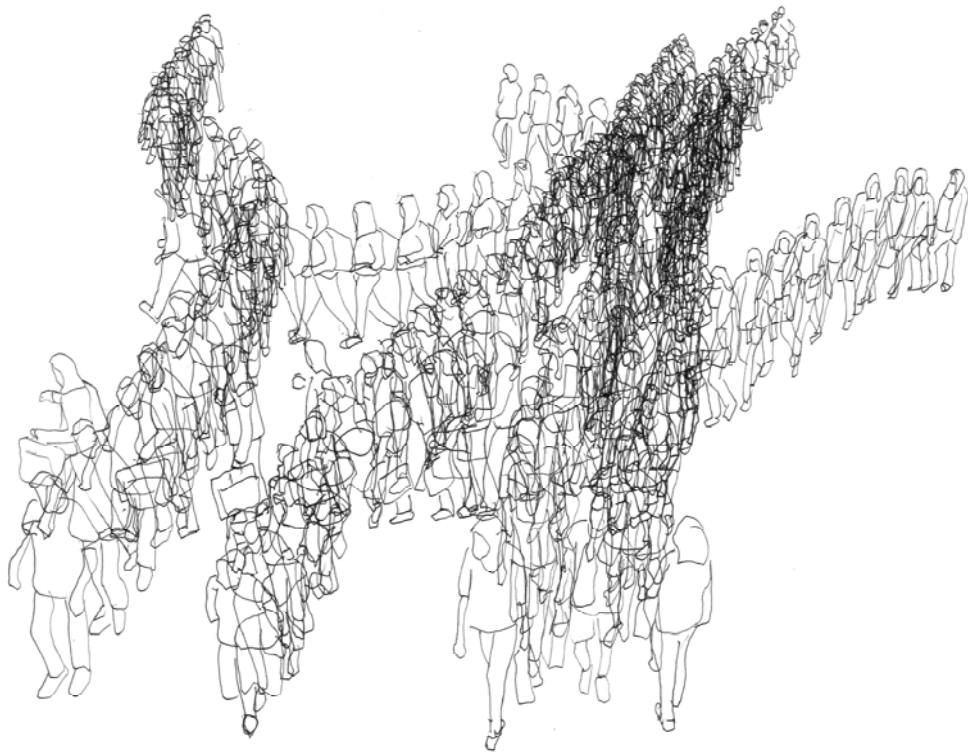
41°23'22"N 2°8'0.2"E, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

41°24'38"N 2°12'58"E, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

41°24'38"N 2°12'58"E, 2016
Boligraf sobre paper
35x50 cm

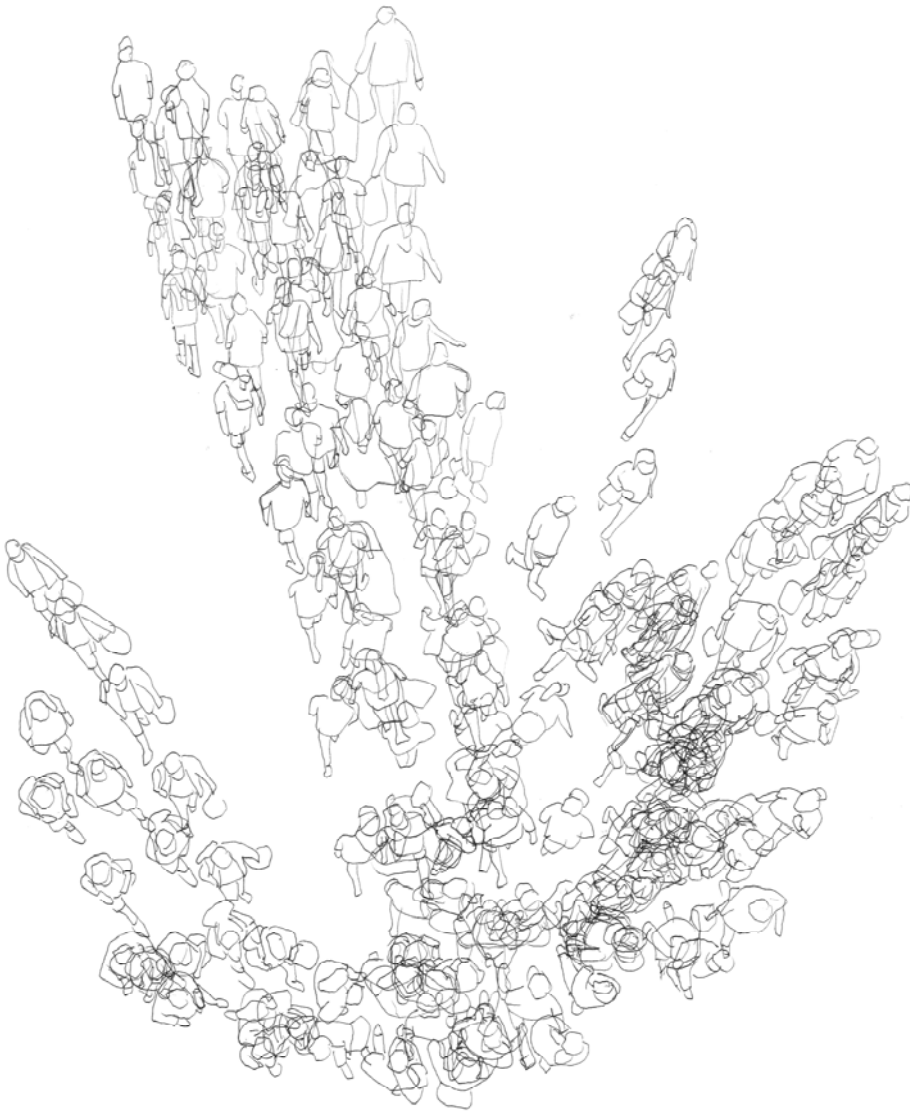
41°26'26"N 2°11'53"E, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

41°26'26"N 2°11'53"E, 2016
Boligraf sobre paper
35x50 cm

41°22'32"N 2°10'57"E, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

41°22'32"N 2°10'57"E, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

41°21'56"N 2°08'30"E, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

41°21'56"N 2°08'30"E, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

41°22'35"N 2°08'57"E, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

41°22'35"N 2°08'57"E, 2016
Bolígraf sobre paper
35x50 cm

BIBLIOGRAFIA

Ardenne, P (2006), *Un arte contextual: creación artística en medio urbano, en situación, de intervención, de participación*, Murcia, Cendeac

Augé, M (1987), *El viajero subterráneo: un etnólogo en el metro*, Buenos Aires, Gedisa

Augé, M (1993), *Los "no lugares": espacios del anonimato: una antropología de la sobremodernidad*, Barcelona, Gedisa

Delgado, M (1999), *El animal público: hacia una antropología de los espacios urbanos*, Barcelona, Anagrama

Delgado, M (2002), *Disoluciones urbanas: procesos identitarios y espacio público*, Medellín, Universidad de Antioquía: Facultad de Ciencias Humanas y Económicas de la Universidad Nacional de Colombia

Long, R (1986), Palabras tras lo hecho. Ítem: *Revista El paseante*, 3, 30-35

Joseph, I (2002), *El transeúnte y el espacio urbano: ensayo sobre la dispersión del espacio público*, Barcelona, Gedisa

Virilio, P (1988) *Estética de la desaparición*, Barcelona, Anagrama

Alÿs, F (2007), *Francis Alÿs: politics of rehearse*, Los Angeles: Hammer Museum; Göttingen: Steidl, ccop

Watkins, J (2002), *On Kawara*, London, Phaidon

WEBGRAFIA

Alÿs, F (s.d), *Francis Alÿs*: [online], Francisalys.com, disponible a: <http://francisalys.com/> [accés 2 de Juny de 2016]

Artsy.net (s.d), *On Kawara - 23 Artworks, Bio & Shows on Artsy* [online], disponible a: <https://www.artsy.net/artist/on-kawara> [accés 4 de Juny de 2016]

Bañuelos, J (2003). *Videovigilancia en la sociedad panóptica contemporánea* [online]. razonypalabra.org.mx, disponible a: <http://www.razonypalabra.org.mx/anteriores/n31/jbanuelos.html> [accés 26 de Maig de 2016]

Cardiff, J i Bures Miller, G (s.d), *Janet Cardiff & George Bures Miller | Walks* [online], Cardiffmiller.com, disponible a: <http://www.cardiffmiller.com/artworks/walks/index.html> [accés 2 de Juny de 2016]

Dueñas Villamiel, J (2011). *Panópticos y paranoicos* [online]. realidadesinexistentes.com, disponible a: <http://www.realidadesinexistentes.com/panopticos-y-paranoicos> [accés 26 de Maig de 2016]

Godina, C (2006), *El panóptico moderno* [pdf online], disponible en: <http://serbal.pntic.mec.es/~cmunoz11/godina46.pdf> [accés 28 de Maig de 2016]

Interartive.org. (2009), *Nomadismo e interdisciplinarietà. El caminar como experiencia artística – filosófico en el territorio urbano (Parte I) / MODESTIA DI PAOLA «Interartive / Contemporary Art + Thought.* [online]» Disponible en: <http://interartive.org/2009/11/nomadismo/> [accés 29 de Maig de 2016]

Interartive.org. (2009), *Nomadismo e interdisciplinarietà. El caminar como experiencia artística – filosófico en el territorio urbano (Parte II) / MODESTIA DI PAOLA «Interartive / Contemporary Art + Thought.* [online]» Disponible en: <http://interartive.org/2009/12/nomadismo-2/> [accés 29 de Maig de 2016]

Le Breton, D (2015), *Elogio del caminar* [pdf online], disponible en: <http://www.siruela.com/archivos/fragmentos/ElogioCaminarfr.pdf> [accés 23 de Maig de 2016]

Long, R (s.d), *RICHARD LONG OFFICIAL WEBSITE* [online], Richardlong.org, disponible a: <http://www.richardlong.org/> [accés 2 de Juny de 2016]

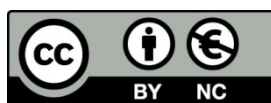
Macba.es (2005), *Exposición Stanley Brouwn – Obras 1960-2005* [online], disponible a: <http://www.macba.es/es/expo-stanley-brouwn> [accés 5 de Juny de 2016].

Medina, F (1998), *El centro comercial: una “burbuja de cristal”* [pdf online], disponible en: http://bvirtual.ucol.mx/descargables/771_el_centro_comercial.pdf [accés 28 de Maig de 2016]

Schneider, C. (2012), *The Ten List: Walk as Art – Glasstire* [online], Glasstire.com, disponible a: <http://glasstire.com/2012/11/23/the-ten-list-walk-as-art/> [accés 6 de Juny de 2016]

Terrazas, L(2014), *Espacios y no-lugares. Reflexiones en torno a la práctica artística de sitio específico* [online], Notaalpie.org, disponible a: <http://notaalpie.org/2014/05/espacios-y-no-lugares-reflexiones-en-torno-a-la-practica-artistica-de-sitio-especifico/> [accés 8 de Juny de 2016]

Vimeo (2013), *El poder de los centros comerciales* [Documental online], Disponible a: <https://vimeo.com/79612633> [accés 26 de Maig de 2016]

Aquest projecte està sota la llicència de Reconocimiento-NoComercial 4.0 Internacional de Creative Commons. Per veure una còpia de la llicència visita:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.